

Het einde van de produktieve deugd

S. STUURMAN

In de Europese cultuurgeschiedenis wordt het *fin-de-siècle* in de regel omschreven als het einde van de negentiende-eeuwse zekerheden, als schemering van het bourgeois-rationalisme en het vooruitgangsgeloof, kortom als de ontbinding van de synthese van politiek, cultuur en wetenschap die de essentie van het negentiende-eeuwse liberalisme had uitgemaakt¹. Het einde van de eeuw zou dus tevens het einde van een tijdvak geweest zijn, gemarkeerd door een stemmingsomslag, een wisseling van klimaat.

Deze kijk op het *fin-de-siècle* die inmiddels tot een historisch cliché is geworden, heeft iets verraderlijks. Het harmonieuze en afgeronde beeld van de negentiende-eeuwse cultuur dat erin getekend wordt, is haast te mooi om waar te zijn. Met andere woorden: er bestaat misschien een dialectisch verband tussen het stereo-type beeld van het *fin-de-siècle* en het beeld van de negentiende eeuw als periode van 'trots en nuchter zelfvertrouwen'. Feitelijk was dat zelfvertrouwen altijd precair geweest, zelfs in de tweede helft van de negentiende eeuw toen de liberalen het getij op alle terreinen des levens mee schenen te hebben.

Toch bestond er een liberale synthese, of op zijn minst het ernstige streven een samenhang van leven, geloof, wetenschap en politiek tot stand te brengen. De vraag waarin de eenheid van de liberale cultuur nu eigenlijk bestond, is essentieel voor het probleem dat hier besproken wordt. Het *fin-de-siècle* moet tenslotte ergens het einde van geweest zijn, wil de term niet geheel betekenisloos worden. Maar dat betekent nog niet dat pessimisme en crisis de geëigende etiketten voor deze jaren zijn. Een 'crisis der zekerheden' kan immers even goed als een verruiming van het intellectuele blikveld beleefd worden. Zeker als een nieuwe generatie het toneel betreedt, vervuld van morele zendingsdrang en gefascineerd door alles wat 'modern' is (of lijkt).

Wat veranderde er nu precies in het liberalisme op het einde van de negentiende eeuw, en waarom was die verandering meer dan een accent-verschuiving? Om dat te verhelderen moet ik nog een ogenblik stilstaan bij het karakter van het liberalisme van de jaren zestig en zeventig, de glorie-tijd van Kappeyne en Van Houten, de generatie liberalen die in hun jeugd de revoluties van 1848 nog hadden meegemaakt.

De produktieve deugd en het kwaad der parasieten

'Burger' te zijn, *citoyen*, dat was de essentie van de politieke cultuur van het liberalisme van de tweede helft der negentiende eeuw. Het liberale ideaal van burgerschap was het noodzakelijke complement van de politieke economie. Smiths

¹ Vgl. bijv. G. L. Mosse, *The culture of Western Europe* (Boulder/Londen, 1988) 281 vlg. ('dissolving certainties'); S. Hughes, *Consciousness and society* (Herts, 1974) ('revolt against positivism'); C. E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna* (Londen, 1980) ('tremors of social and political disintegration'); A. J. Mayer, *The persistence of the old regime* (Londen, 1981) ('disenchanted intelligentsia').

onzichtbare hand kon alleen dan zijn zegenrijke werk doen als de burgers arbeidzaam, spaarzaam en verantwoordelijk waren. De vertegenwoordigende instellingen moesten zorgen dat de noodzakelijke activiteiten van de staat niet ontaarden in bureaucratische tyrannie, en de levensvatbaarheid van de vertegenwoordigende instellingen stond of viel met de bereidheid van de burgers zich daadwerkelijk als verantwoordelijke *citoyens* te gedragen. Uiteindelijk werd de maatschappij niet alleen bijeen gehouden door de 'economische natuurwetten' maar ook door de wil van de burgers om gezamenlijk een politieke gemeenschap te vormen.

Precies op dit punt begonnen echter de moeilijkheden. De industriële revolutie had immers ook schaduwzijden, vooral de radicale liberalen waren zich daar al betrekkelijk vroeg van bewust. Armoede, klassentegenstellingen en sociale onrust stelden indringend de vraag aan de orde hoe breed de sociale basis van de nieuwe samenleving was of zou kunnen zijn. Wie waren in de praktijk die burgers waarvan in laatste instantie alles afhing? Het antwoord op deze vraag, men weet het, leidde tot een scheiding der geesten in het liberale kamp. Tot het einde van de negentiende eeuw ging het echter niet om een tegenstelling tussen democraten en aanhangers van het censuskiesrecht. Algemeen mannenkiesrecht, laat staan vrouwenkiesrecht, werd zelfs door radicale liberalen nauwelijks bepleit. Praktisch alle liberalen gingen er van uit dat er een maatschappelijke onderlaag bestond die van het actieve burgerschap uitgesloten diende te blijven. De vraag waar het om ging, was waar de grens precies getrokken moest worden en waarom. Wie behoorden er nu tot de 'door en door verlichte en beschaafde natie' waarover Kappeyne van de Coppello in zijn bekende kamerrede van 1874 zo geestdriftig gesproken had, en wie vielen daar buiten?

Er was één uitsluiting die door praktisch alle liberalen verdedigd werd, zelfs door de meest vooruitstrevenden onder hen. Allen trokken een grens bij de bedeling. Wie gedurende langere of kortere tijd van de armenzorg afhankelijk was, kon geen volwaardig lid van de politieke gemeenschap zijn, zo iemand was geen burger in de volle zin des woords. Deze opvatting trof men bij Engelse vooruitstrevende liberalen als Gladstone, John Stuart Mill en John Bright, en evenzeer bij Nederlanders als Kappeyne, Van Houten en De Roo van Alderwerelt². Zelfs de Takkianen van de jaren 1890 redeneerden nog in deze termen hoewel de uitleg die zij eraan gaven feitelijk tot een breuk met alle uitsluitingen moest leiden. Waar ging het om? Tot aan de jaren 1890 werd de beslissende grenslijn steeds getrokken tussen de werklieden die van hun eigen arbeid konden leven, en de paupers die dat niet konden, of die dat niet bij voortdoring konden. De laatste groep was het 'proletariaat', scherp te onderscheiden van de 'arbeidende klassen'. Het is van belang in te zien dat het hier niet om een eigendoms-criterium ging. Niet de eigendom maar de produktieve bijdrage aan de nationale rijkdom was het beslissende merkteken van de volwaardige burger. Dat was het fundament van zijn zelfstandigheid als persoon en daarmee van zijn rationaliteit en zijn

2 Elders heb ik de verschillen en overeenkomsten tussen de Nederlandse en de Britse variant uitvoerig besproken: S. Stuurman, 'John Bright and Samuel van Houten: radical liberalism and the working classes in Britain and the Netherlands, 1860-1880', *History of European ideas*, XI (1990) 593-604.

nuttigheid. Luistert u maar naar de volgende strofe uit het lied dat gezongen werd op eenjaarvergadering van de Asscher Werkliedenvereniging in 1872:

Vrij en blij werken wij! Werklust weert de bedelarij
Vlijtbetoon - vlecht bij 't loon ons de burgerkroon³.

De zelfstandige werkmans was daarenboven gezinshoofd, hij had een vaste woonstede en verbond via het erfrecht de vroegere en de toekomstige generaties met elkaar. De ongehuwde, rondzwerfende arbeider bevond zich in deze optiek al op de rand van het onzelfstandige 'proletariaat', een term die door liberale auteurs praktisch altijd in afkeurende zin werd gebruikt. Het vrouwenkiesrecht was evenmin verenigbaar met deze conceptie van het zelfstandige individu; de gezinsbanden waren een sociale realiteit en de gehuwde vrouw leverde geen zelfstandige produktieve bijdrage.

Wat de liberale politieke economie verdedigde en verheerlijkte, was niet zozeer het kapitaal als wel het produktieve kapitalisme. Ondernemers, transporteurs, kooplieden en arbeiders leverden allen een onmisbare bijdrage aan de nationale rijkdom. Niet aldus echter paupers, lediggangers, nietsnuten, grondspeculanten, fortuinzoekers, en beurszwendelaars. De maatschappij kon zo in twee kampen verdeeld worden: de 'produktieve klassen' aan de ene kant en de 'onproduktieve klassen' aan de andere kant. De produktieve deugd van de eersten stond in een schrille tegenstelling tot het parasitisme van de laatsten.

Wat de liberalen, en in het bijzonder de vooruitstrevenden (of 'geavanceerden' zoals men in Nederland graag zei) beoogden, was een brede alliantie van alle produktieven, van de 'nijverheid' in de ruimste zin des woords, tegen het parasietendom in de toplagen en de onderklasse. De aristocratische nietsnuten en de arbeidsschuwe paupers waren in hun ogen de werkelijke vijanden van de vooruitgang. In dat perspectief was de strijd tussen arbeid en kapitaal van secundaire betekenis: de radicale liberalen ontkenden het bestaan ervan niet, maar zij meenden dat deze tegenstelling kon worden verzoend in de hogere synthese van de produktieve deugd.

Produktiviteit, zedelijkheid en rationaliteit waren de elementen van de liberale synthese die ook wel 'beschaving' werd genoemd. Op den duur zou, zo meenden althans de liberale hervormers, het pauperdom uitsterven ten gevolge van opvoeding, geboortebeperving, of door de toename van de produktiviteit (of alle drie). Bovendien konden die arbeiders die het werkelijk wilden zich op eigen kracht ontworstelen aan het pauperisme.

Ter illustratie de raadgeving van de *Nederlandsche Spectator* die het jaar 1870 opende met 'Een nieuw lied van den tamboer der voorhoede'. De toonzetting was vooruitstrevend liberaal, anti-klerikaal en zelfs voorzichtig feministisch. Aan het adres van de arbeiders heette het:

3 Gecit. in P. D. 't Hart, 'Het Nut en de sociale quaestie' in: W. W. Mijnhardt, A. J. Wichers, ed., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984* (Edam, 1984) 319.

Den werkman, dof van vermoenis en leed,
 Dien moog mijn reveille leeren
 Hoe hij, die wat wil en wat is en wat weet,
 Het lijden der armoe kan keeren.

Ik zal hem wijzen wat spaarzame vlijt,
 Met kennis en braafheid vermogen;
 Hij helpe zich zelf in des levens strijd,
 Voor geen ijdel en geldtrots gebogen⁴.

Arbeidzaamheid, rationaliteit en zedelijkheid, daar lag de uitweg uit de armoede. Intussen kon het kiesrecht worden uitgebreid tot alle produktieve burgers. Dat zou weer leiden tot een versterking van het liberalisme waardoor de corrumperende invloed van de parasitaire bovenlaag teniet gedaan zou worden. Een denkschema dat afstamde van het achttiende-eeuwse discours tegen de *old corruption* waarmee het inderdaad een grote mate van verwantschap vertoonde.

Zo zou het kwaad der parasieten dus verdelgd worden door een alliantie van de burgerij en de werkende klassen, gebaseerd op de kracht van de produktieve deugd.

Zo had het moeten lopen, maar zo is het niet gelopen. Voor de liberalen was het *fin-de-siècle* het moment waarin duidelijk werd dat de droom van de produktieve deugd een luchtkasteel was. Het was toen dat de contouren zichtbaar werden van een industriële massa-maatschappij waarin geheel andere problemen aan de orde waren, en dus ook naar andere oplossingen gezocht moest worden.

Ook de liberale theorie van de staatsinterventie kwam in een nieuwe fase. Kappeyne had in zijn bekende kamerrede van 1874 weliswaar afscheid genomen van het onversneden *laissez-faire* liberalisme, maar zijn aanbeveling om te komen tot 'consequente toepassing van het publiekrechtelijk beginsel'⁵ had slechts een beperkte draagwijdte: hij noemde toen de reorganisatie van het beambtenwezen, de herziening van de rechterlijke organisatie, de openbare gezondheidszorg, het belastingstelsel, en bovenal het openbaar onderwijs. Het sociale programma van de progressief-liberalen was in die tijd nog beperkt tot het verbod van de kinderarbeid. De wettelijke beperking van de arbeidstijd van volwassen, mannelijke arbeiders was in die optiek nauwelijks bespreekbaar: daar ging het immers om zelfstandige personen die naar hun eigen inzicht zouden weten te handelen.

Het vraagstuk van het 'proletariaat' was echter op deze manier onoplosbaar. Het werd bovendien steeds moeilijker het proletariaat als een betrekkelijk marginale onderklasse te zien, waarboven zich dan de echte, gezonde en produktieve werkende klasse zou bevinden. Daar kwam natuurlijk bij dat het socialisme overal in Europa, ook in Nederland, in de jaren tachtig massale vormen begon aan te nemen. Stijlitten was onder deze omstandigheden een luxe die de liberalen zich steeds minder konden

4 *Nederlandsche Spectator* (1870) i.

5 Naar W. J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland* (5 dln., 4de bijgewerkte uitgave; 's-Gravenhage, 1948-1956) I, 510-511.

veroorloven. In de jaren negentig kwam dan, tenslotte, de doorbraak van een nieuw liberalisme.

De jaren negentig

De stemming van de jaren negentig is niet gemakkelijk te karakteriseren. Eén ding staat echter vast, pessimistisch was zij niet. Ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina gaf *Het nieuws van den dag* een feestelijk gedenkboek uit, onder de titel *Eene halve eeuw*. Bedoeld was de periode 1848-1898. Het gehele boek ademde een sfeer van beschaafd optimisme. In de inleiding sprak P. H. Ritter, de hoofdredacteur van *Het nieuws van den dag* (en remonstrants predikant) in lyrische bewoordingen over de betekenis van het jaar 1848 ('toen was het Lente, overal').

Ritter maakte vervolgens de balans op van de halve eeuw die achter hem lag. Hij begon met de schaduwzijden, dat waren de Atjeh-oorlog, het verval van onze vloot, en tenslotte de omstandigheid dat nog vele toestanden om verbetering riepen; uit de context bleek dat hij vooral de 'sociale' toestanden op het oog had. Maar gelukkig was de lijst met positieve punten veel langer. Daar was allereerst de bevolkingsgroei, 5 miljoen Nederlanders waren er nu, tegen 3 miljoen een halve eeuw tevoren. Bovendien was de gemiddelde levensduur van de inwoners gestegen van 33 naar 44 jaren. De welvaart, meende Ritter, breidde zich uit 'tot steeds dieper lagen', en de financiële problemen waarmee men in 1848 nog worstelde, waren inmiddels overwonnen. De handel en de nijverheid bloeiden weer, 'zij het ook in slingerende beweging'.

Naast de materiële vooruitgang bloeide de Nederlandse cultuur: 'onze schilders zijn beroemd door heel de wereld', juichte Ritter, en de muziekbeoefening stond hier te lande op een hoger peil dan waar ook ter wereld. Onze geleerden namen aan de 'wereld weten schap' deel, ja: 'om hunne werken te verstaan leert men in den vreemde de Nederlandsche taal'. Ons onderwijs deed reuzenschreden vooruit, en ontzaglijk was de ontwikkeling van het verkeer.

Het Nederlandse politieke leven was vrij gebleven van het anti-semitisme dat in andere landen tot 'menschonteerende gruwelen' had geleid. En tenslotte was Nederland buiten alle Europese oorlogen gebleven.

Voort op dezelfde weg met bedaarde vernieuwingszin, evolutie en geen revolutie, dat was de leuze die in dit gedenkboek telkens terugkeerde; maar Ritter wees ook op de pogingen te komen tot 'betere levensverhoudingen' die naar voren kwamen, en er waren hoofdstukken over de vrouwenbeweging en de arbeidersbeweging, die Domela Nieuwenhuis overigens inspireerden tot een bijtende kritiek.

Maar de negentiende eeuw was nog niet dood, ook in de jaren negentig niet. Op de eerste januari 1895 had een der dagbladen de oude Nicolaas Beets van stal gehaald. Zijn nieuwjaarswens ademde nog geheel de sfeer van het Nederlandse victorianisme:

Ontaard niet, Volk van Nederland
En laat U niets beduiden
Ontaard niet, eerbare burgerstand,

Ontaard niet, kleine luyden!
 Ontaard niet, gij die trouw gezind
 Uw brood bij handenarbeid vindt,...

Na deze meesterlijke schets van de klassenstructuur van de Nederlandse samenleving vervolgde Beets:

Laat niets, al zijn de tijden slecht,
 Het goede in U besmetten,
 Verzaak geen plicht, betwist geen recht,
 Toont eerbied voor de wetten.
 Verbeerting rijpt bij orde en rust
 Als Vrede en Deugd elkander kust.
 Nooit kwamen goede dingen
 Door dreigen of door dwingen⁶.

Er verschenen in die tijd wel meer van dit soort poëmen, en menige traan werd weggepinkt bij balladen over het mooie vaderland of het dierbare ouderhuis. Maar even goed waren er de cynische ventersblaadjes die de harde realiteit van armoede en gebrek op hun eigen wijze onder woorden brachten:

We hadden een zolderkamer
 Een stuk of zeven hoog,
 En als het buiten regende
 Was 't binnen ook niet droog.
 We leefden met ons ouders
 En zestien kind'ren thuis,
 Wie zal het ooit vergeten
 Ons dierbaar ouderhuis⁷.

Dit soort cynisch realisme was waarschijnlijk geliefder dan de belegen dichtkunst van Beets en zijns gelijken. Dezelfde mengeling van spot en aanklacht treft men op vele politieke prenten, vooral die van Braakensiek in *De (groene) Amsterdammer*. De jaren negentig zagen de opkomst van de revue en het cabaret, en we moeten niet vergeten dat niet Herman Gorter, maar Koos Speenhoff de best verkochte dichter van de jaren na de eeuwwisseling was⁸. Er maakte zich een nieuwe geest meester van de cultuur van de brede burgerstand, een geest die in menig opzicht lijnrecht tegenover de dominees-cultuur van de negentiende eeuw stond. Geen cultuurpessimisme dus, maar eerder iets als de 'gay nineties'⁹. Daarnaast bestond het oude society-leven na-tuurlijk ook nog, zeker in de centra van de patricische elitecultuur, zoals Den Haag¹⁰. Het liberalisme

6 W. Ibo, *En nu de moraal. Geschiedenis van het Nederlands cabaret, 1895-1936* (Alphen aan den Rijn, 1981) 89.

7 *Ibidem*, 95.

8 *Ibidem*, 128.

9 Vgl. *De tijd wisselt van spoor. Uitgave ter gelegenheid van het vijftienvintigjarig bestaan van het Singer museum te Laren* (s. 1., 1981) 81 vlg.

10 Vgl. de typeringen in P. R. D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag* (Zwolle, 1987) 254-261.

van de jaren negentig was niet alleen ideologisch gespleten, het omvat-te ook zeer uiteenlopende levensstijlen, van de nuffige deftigheid op Sociëteit De Witte tot aan de bohémien-scene van de Amsterdamse 'biernomaden' waartoe mensen als Treub en Van der Goes behoorden, maar ook literatoren en kunstenaars als Van Deyssel, Veth en Breitner¹¹.

Ook in de literatuur veroverde een nieuwe generatie terrein, dat is bekend genoeg. Maar ook daar verdrong het nieuwe niet in één klap het oude. In de literatuurgeschiedenis is het de periode van de tachtigers geworden, maar lang niet alle tijdgenoten beleefden dat zo. De *Nederlandsche Spectator* hield in 1892 een enquête onder haar lezers: ruim 300 personen zonden het gevraagde lijstje in met de tien door hen meest gewaardeerde auteurs. De oudere auteurs Hildebrand en Multatuli vergaarden verreweg de meeste stemmen, de modernen Van Eeden en Couperus kwamen pas op de zevende en achtste plaats, nà De Genestet, Bosboom Toussaint, Van Lennep en Vosmaer¹². Nu was de *Spectator* in de jaren negentig bepaald geen avant-gardistisch orgaan, maar toch: de oplage van de *Spectator* was bijna drie keer zo hoog als die van de *Nieuwe Gids of De Kroniek*¹³. Daar staat tegenover dat de invloed van de laatstgenoemde bladen op het politieke leven, en op de culturele vernieuwing over een breed front, veel groter was. Maar het is moeilijk te zeggen of die invloed ver doordrong buiten de kringen van een intellectuele en politieke voorhoede van radicalen, socialisten en links-liberalen.

De conservatief-liberalen waren tegen de eeuwwisseling in een ietwat mopperige stemming gekomen. Dat is goed te merken in de commentaren van hoofdredacteur Charles Boissevain in het *Handelsblad*. Er werd bijvoorbeeld in Frankrijk gesproken over proefnemingen met onderzeese vaartuigen. Boissevain wist zeker dat het nooit wat worden zou met zo'n 'systeem Jules Verne', duikboten waren immers ongeschikt voor de hoge zee¹⁴. In de Nederlandse politiek steunde het *Handelsblad* de conservatieve liberalen, het blad nam het op voor Van Houten in diens polemieken met de radicalen, en schreef in negatieve termen over staatsinterventie en sociale politiek.

Het *Handelsblad* schreef veel over de vrouwenbeweging, evenals de andere bladen trouwens. De polemiek rond *Hilda van Suylenburg* werd door het *Handelsblad* van commentaar voorzien, waarbij vooral de opvattingen van Anna de Savornin Lohman de aandacht kregen¹⁵. Boissevain meende dat het allemaal wel mee zou vallen; in een commentaar over de 'Nieuw-Zeeuwsche kiezerin' schreef hij dat zes jaar vrouwenkiesrecht in Nieuw Zeeland geen schokkende veranderingen teweeg hadden gebracht. Maar een beetje zorgelijk was hij wel: zijn nieuwjaarswens voor de twintigste eeuw, op 1 januari 1900, behelsde een hartstochtelijk pleidooi voor het huwelijk.

11 Vgl. M. W. F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem, 1931) 67 vlg.; vgl. ook P. de Rooy, 'Bier, kunst en politiek', *Jaarboek Genootschap Amstelodamum*, LXXXI (1989) 175-187.

12 N. Maas, *De Nederlandsche Spectator* (Utrecht, 1986) 280.

13 *Ibidem*, 49; G. Stuiveling, *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt* (Amsterdam, 1981)135; *De tijd wisselt van spoor*, 31.

14 *Algemeen Handelsblad*, 27 januari 1899.

15 *Ibidem*, 5 maart 1899.

De toon van deze uitlatingen was representatief voor de sfeer van het behoudende liberalisme in deze jaren. Socialisten en feministen werden als bedreigend ervaren, zonder dat men de illusie koesterde dat alles bij het oude kon blijven. Men troostte zich met de gedachte dat de soep wel niet zo heet gegeten zou worden, zoals in het geval van het Nieuw-Zeelandse vrouwenkiesrecht. Maar helemaal gerust was men daar ook niet op. Het was een stemming van ietwat onwillig meezwemmen met de grote stroom van de tijd, een enkele keer heftig tegenspartelend, en heel soms met kracht protestierend. In de praktijk konden de conservatieve liberalen op deze manier nog heel wat vernieuwingen tegenhouden of op zijn minst vertragen.

Toch kunnen we met zekerheid zeggen dat de cultuur van het Nederlandse victorianisme op de terugtocht was: van bovenaf belaagd door de nieuwe literaire en politieke voorhoede, van onderaf aangevreten door de nieuwe massa-bewegingen, maar ook door cabaretiers en variété-artiesten. Er was een diepgaand transformatie-proces gaande dat de cultuur van de burgerij zelf niet onberoerd liet. De gezeten burgers voelden dit instinctief aan. Hun conservatief-liberalisme was knorrig van toon en liet de geschiedenis gelaten over zich komen.

Het nieuwe liberalisme

Zolang de meerderheid van de burgerij conservatief of conservatief-liberaal bleef, was de produktieve deugd de banier van de progressieven geweest. Maar met de kiesrechtdebatten van de jaren negentig stuitte deze visie op haar natuurlijke grens. De kieswet-Van Houten was nog gebaseerd op de doctrine van het produktief burgerschap, maar de wetgeving van het ministerie Pierson-Goeman Borgesius kon niet meer in deze termen begrepen worden.

De 'sociale wetgeving' van de jaren rond de eeuwwisseling moest wel gepaard gaan met een nieuwe visie op de verhouding tussen economische zelfstandigheid en individuele autonomie. Immers, het denkbeeld van sociale verzekering ging uit van de vooronderstelling dat er mensen waren die zichzelf niet konden redden, door een omstandigheid buiten hun macht: een bedrijfsongeval was geen gevolg van plichtsverzuim of moedwil, het was een risico dat inherent was aan de industriële samenleving. Het kon iedereen overkomen, of hij nu nijver en deugdzaam was of niet. Bij een redenering in termen van schuld en nalatigheid kon men de zaak met een gerust hart aan de burgerlijke rechter overlaten, maar een objectief, onpersoonlijk risico vroeg om een publiekrechtelijke voorziening.

In de kamerdebatten over de ongevallenwet, eind oktober 1899, bracht Cort van der Linden, minister van justitie in het kabinet-Pierson, het nieuwe gezichtspunt onder woorden: wij hebben nog 'een zuiver Romeinsch-rechtelijk individualistisch recht', betoogde hij, en dat voldeed in een tijd van 'ambacht, kleine kapitalen en beperkte markt'; maar die tijd was inmiddels voorbij, er was een wereld ontstaan, gekenmerkt door een massale produktie, een wereldmarkt, door snel en uitgebreid verkeer. Het oude recht was daar niet op berekend.

Cort van der Linden verweerde zich met kracht tegen het verwijt dat hij een nieuwe

vorm van armenzorg in het leven zou willen roepen. Niet armenzorg maar voorzorg was hier aan de orde.

Het was volgens Cort van der Linden een 'publiek belang' dat 'de ergerlijke noodtoestanden, waardoor vlijtige arbeiders Proletariers worden' zouden ophouden. Let wel, er waren dus 'noodtoestanden' waardoor nijvere werklieden in het proletariaat terecht konden komen. Wie deze stelling verdedigde, had afscheid genomen van het discours van de produktieve deugd. De strekking ervan reikte bovendien verder dan het vraagstuk van de bedrijfsongevallen. Ziekte en ouderdom waren eveneens 'noodtoestanden' waartegen de individuele arbeider machteloos was. Nog verstrekkender was tenslotte de implicatie dat ook de werkloosheid in deze termen begrepen kon en moest worden. In het kamerdebat van 1899 was het minister Lely die daarop wees. Hij gaf een algemene beschouwing over arbeidersverzekeringen en merkte terloops op dat in de toekomst, maar zeker op dat moment nog niet, ook een verzekering tegen de gevolgen van werkloosheid tot de mogelijkheden zou behoren¹⁶.

De theoretische grondslagen - Treub

Het loonLde moeite de theoretische grondslagen van het nieuwe liberalisme aan een nader onderzoek te onderwerpen. Ik zal dat doen aan de hand van enkele beschouwingen van Treub in de jaren negentig. De keuze van Treub is niet willekeurig, in zijn werk kwamen meerdere lijnen samen en zijn opvattingen hebben een grote invloed gehad op de politieke theorie van de vrijzinnig democraten.

Treub was nog betrekkelijk onbekend toen hij in januari 1888 tot voorzitter van de nieuwe radicale kiesvereniging 'Amsterdam' werd gekozen. Hieruit zou enige jaren later de Radicale Bond voortkomen¹⁷. Treub werd in 1893, toen Kerdijk om gezondheidsredenen moest terugtreden, ook nog redacteur van het *Sociaal Weekblad*. In 1896 kwam er nog het lidmaatschap van de redactie van *Vragen des tijds* bij. Intussen was hij in de Amsterdamse gemeenteraad gekozen en van 1893 tot 1896 trad hij op als wethouder, een functie die hij in 1896 verwisselde voor die van hoogleraar in de staathuishoudkunde aan de Amsterdamse universiteit¹⁸. In beide functies trad hij op als exponent van het sociaal-liberalisme, en werd hij ook door anderen zo gezien. Treub ageerde al vanaf het midden van de jaren negentig voor een hergroepering van de liberalen, en in 1901 behoorde hij tot de oprichters van de Vrijzinnig Democratische Bond¹⁹. Treub was daarmee één van de centrale figuren in het radicale liberalisme rond de eeuwwisseling. Zijn denkbeelden waren buitengewoon invloedrijk, het eerste programma van de vrijzinnig democraten bevatte menige zinsnede die letterlijk terug te vinden was in zijn artikelen uit de jaren negentig.

16 *Handelingen Tweede Kamer* (1899-1900) 111.

17 Zie voor de achtergronden van het Amsterdamse radicalisme: G. Taal, *Liberalen en radicalen 1872-1901* (Den Haag, 1980) 138-177.

18 N. E. H. van Esveld, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen, 1958) 41-76.

19 Th. Brok, *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)* (Utrecht, 1980) 10-13.

Treub heeft geprobeerd in algemene termen de verhouding tussen eigendom, vrijheid en gelijkheid te bepalen. Zijn uitgangspunt was de vaststelling dat elke poging een 'absolute rechtsgrond' voor enige bepaalde vorm van eigendom te vinden, mislukt was en moest mislukken: 'bestaan is anders worden', dat was de algemene wet die gelijklijk opging voor individuen, maatschappijen, staten en rechtsvormen²⁰. Hieruit volgde dat de waarde van iedere concrete maatschappelijke instelling beoordeeld moest worden naar de behoeften van de maatschappij waarvan zij deel uit maakte. Treubs conclusie over de staatsinterventie was drastisch: afhankelijk van het ontwikkelingsniveau van de maatschappij was de staat gerechtigd de private eigendom aan verregaande beperkingen te onderwerpen.

De noodzaak tot interventie vloeide voort uit de wanverhouding tussen de 'sedert een eeuw steeds meer democratisch wordende staat in een even plutocratisch blijvende maatschappij'. De Franse revolutie had de oude gemeenschapsbanden verbroken maar er geen nieuwe voor in de plaats gesteld. De oude feodale instellingen waren terecht terzijde gesteld, maar vervolgens was men doorgeschoten in een ongelimiteerde uitbreiding van de vrijheid waardoor de maatschappij veranderd was in een ongeorganiseerde verzameling individuen die 'in ongebonden wedijver met elkander verkeerden'. Het gevolg was dat de welvaart toenam maar de afstand tussen rijk en arm niet minder werd. Zoals Treub het kernachtig formuleerde: 'De standen zijn wel uit de wet maar niet uit het leven verdwenen'²¹.

Wat moest de staat in de ogen van Treub nu doen? In hoofdzaak drie dingen: ten eerste de organisatie van de maatschappelijke belangen bevorderen en wel zodanig dat er meer 'gelijkheid in de ontwikkelingsvoorwaarden' van de individuen tot stand zou komen; ten tweede diende de staat het individuele eigendomsrecht aan beperkingen te onderwerpen, om te zorgen dat dit recht niet in strijd met het algemeen belang gebruikt zou kunnen worden; tenslotte moest de staat die economische activiteiten die in particuliere handen een monopolistisch karakter zouden krijgen, tot zich trekken.

Treub verdedigde nadrukkelijk de bevoegdheid van de staat individuele rechten aan te tasten als dit nodig was om gelijke kansen voor iedereen te scheppen. Individuele rechten die de 'gelijkmaking van de ontwikkelingsvoorwaarden' in de weg stonden, waren in zijn ogen niets anders dan 'individuele voorrechten' (deze passage was door Treub gecursiveerd!)²².

Treub zette zich af tegen de dogmatische zekerheden van het 'individualisme' en het 'socialisme'. Enkele jaren later schreef hij dat voor elk tijdperk afzonderlijk moest worden onderzocht of het 'individualistisch' dan wel het 'socialistisch' element versterking behoefde. Zijn conclusie luidde toen: 'Thans zijn wij naar het overheer-

20 M. W. F. Treub, 'De staat en het eigendomsrecht', *Vragen des tijds*, XXII (1896) I, 2-3.

21 *Ibidem*, II, 65-66.

22 Het argument dat de bestaande rechtsregels de economisch sterkeren ten onrechte bevoordelen vindt men in vele varianten bij de progressieve liberalen. Vgl. E. Fokker, 'Onze burgerlijke wetgeving', *Vragen des tijds*, XXIII (1897) I, 99.

schend gevoelen der moderne economen in de west-europeesche landen in een tijdperk waarin het socialistisch element behoort te worden versterkt²³.

Tegen de theorieën van de socialisten zelf had Treub echter fundamentele bezwaren: in de eerste plaats wilden zij alle economische activiteiten naar de staat brengen, en ten tweede streefden zij een volkomen gelijkheid na. Beide doeleinden waren niet alleen onbereikbaar maar ook schadelijk. Alle concurrentie zou verdwijnen en daarmee zou de voornaamste bron van maatschappelijke dynamiek vernietigd worden. Daar kwam nog bij dat de strijd om het bestaan een natuurwet was waartegen de mens niets vermocht; dit was 'de groote levens wet welke de geheele organische natuur beheerscht, dat vooruitgang alleen is te bereiken door strijd, wedijver en selectie'²⁴. Treub ontwikkelde zijn historisch evolutionisme hier in darwinistische richting, maar dat wil niet zeggen dat we bij hem van onversneden sociaal-darwinisme kunnen spreken. Net als Van Houten dat vijftien jaar eerder gedaan had, keerde Treub zich tegen de verheerlijking van de brute oorlog van allen tegen allen: daarvan viel zeker geen maatschappelijke verbetering te verwachten. De gemeenschap, georganiseerd in de staat, moest niet lijdelijk toezien, hoe haar leden de strijd om het bestaan voerden. Daar, waar de 'levensstrijd' dreigde te onttaarden in het blinde recht van de sterkste, was staatsingrijpen geboden.

Precies op dit punt haalde Treub de noodzaak van het creëren van 'gelijke levensvoorwaarden' naar voren, immers daardoor zouden ook de begaafde individuen uit de volksklassen een eerlijke kans krijgen. Anders zouden de capaciteiten van deze mensen ongebruikt blijven en dat was een 'onvermengd verlies' voor de gemeenschap. Nogmaals hamerde Treub erop dat hij er, in tegenstelling tot de socialisten, niet naar streefde de individuen in de gemeenschap te doen opgaan. Integendeel, het was hem er om te doen

de ontwikkeling der individualiteit te steunen en te bevorderen, opdat het levende kapitaal dat het volk bezit in den aanleg zijner zonen, zoo vruchtdragend mogelijk voor dezen zelf en daarmede tegelijk voor allen worde belegd²⁵.

We zouden deze gedachtengang utilitair-darwinistisch kunnen noemen, maar zelfs dat kan gemakkelijk tot misverstanden aanleiding geven. Treub maakte een geheel eigen gebruik van het darwinistische vocabulaire van de 'strijd om het bestaan'. De terminologie van de darwinisten (en trouwens evenzeer die van de door Treub niet genoemde malthusianen) verwerkte hij in een historisch-evolutionaire visie op de verhouding tussen individu en gemeenschap. Dat deden overigens wel meer liberale theoretici in het *fin-de-siècle*, en bepaald niet alleen in Nederland. Met Darwin verbond hen voornamelijk de overtuiging dat alle verschijnselen in de wereld aan de wet van wording en verandering onderworpen waren, en dat een zekere mate van

23 M. W. F. Treub, 'De leer der staatsonthouding en de daartegen opgekomen reactie', *Vragen des tijds*, XXV (1899) H, 353.

24 Treub, 'Staat en het eigendomsrecht', II, 74.

25 *Ibidem*, 76.

concurrentie in de natuur der dingen lag. Maar hun politieke theorieën zélf waren niet darwinistisch in de exacte betekenis van het woord.

Gezien tegen de achtergrond van de ontwikkeling van het liberale denken in de negentiende eeuw, is het vooral interessant dat Treub een nieuw begrip van individualiteit en vrijheid introduceerde. De mogelijkheden van het individu waren niet langer gegeven maar zij moesten bevorderd en gesteund worden door staatsingrijpen. Volgens Treub zou men zodoende tot een nieuw en hoger type individualiteit komen, gekenmerkt door een toename van de 'persoonlijke energie' enerzijds, en een groeiend besef van wederzijdse afhankelijkheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid aan de andere kant²⁶. De verhouding tussen staatsinterventie en individuele vrijheid werd nu een geheel andere dan in het oude liberalisme:

Il n'y a que la force de l'état qui fasse la liberté de ses membres. Wat Rousseau a priori gevoelde, in een tijd toen de individuele vrijheid nog door allerlei verouderde regelen van rang en stand aan banden gelegd was, hebben wij door de ervaring bevestigd gezien²⁷.

Vrijheid werd niet meer gezien als een natuur-gegeven eigenschap van het afzonderlijke, op zichzelf teruggeworpen individu, maar veeleer als een ontwikkelingskans die door de maatschappelijke samenhang pas mogelijk gemaakt werd. En aangezien Treub de staat zag als uitdrukking van de georganiseerde samenleving, kon hij een positieve samenhang tussen staatsingrijpen en vrijheid construeren. De liberalen van de oude stempel werden door Treub steeds met de term 'individualisten' aangeduid, hun voornaamste fout was dat zij staatsinmenging hoogstens als een noodzakelijk kwaad accepteerden en niet als 'een goed op zichzelf'²⁸. En tegenover de polemische koppeling 'vrijzinnig/sociaal democraat' door Van Houten plaatste Treub het koppel 'liberaal/sociaal anarchist' dat volgens hem op Van Houten van toepassing was²⁹.

Treubs opvattingen over de individualiteit betekenden een definitief afscheid van de doctrine van de produktieve deugd. De oude leer was gebaseerd op de stelling dat de grondslag van het burgerschap gevonden kon en moest worden in bepaalde eigenschappen die het individu qua individu bezat, kwaliteiten die in laatste instantie op de intellectuele, zedelijke en fysieke capaciteiten van de individuele persoon terug te herleiden waren. Het nieuwe liberalisme van Treub en zijn geestverwanten zag de individuele capaciteiten daarentegen in hoge mate als een maatschappelijk produkt.

De nieuwe liberale doctrine paste in een nieuwe visie op de geschiedenis, met name op de betekenis van de Franse revolutie. De generaties van Thorbecke en Van Houten hadden het oog gericht op ontwikkeling van de politieke instellingen en zij waardeerden of kritiseerden de grote revolutie voornamelijk in zijn constitutionele resultaten. De revolutie was een onderdeel van de politieke geschiedenis waarin — voor de Nederlandse liberalen — naast 1789 de jaartallen 1795, 1813 en 1848 de meeste

26 *Ibidem*, II, 77.

27 *Ibidem*, 64.

28 Redactioneel, *Sociaal Weekblad*, 5 februari 1898.

29 S. van Houten, *Liberaal of vrijzinnig-sociaal democraat* (Den Haag, 1899); [M. W. F. Treub], 'Liberaal-sociaal anarchist of vrijzinnig-sociaal democraat', *Sociaal Weekblad*, 20 mei 1899.

betekenis hadden. Voor Treub en zijn tijdgenoten was 1848 geschiedenis geworden. Zij plaatsten de Franse revolutie in een sociaal-historische lange-termijn ontwikkeling, hun visie stond dicht bij die van Marx dan bij die van De Tocqueville.

De nieuwe vrijheidsleer maakte het niet alleen mogelijk de sociale politiek te rechtvaardigen, zij leidde eveneens regelrecht tot de eis van algemeen kiesrecht voor mannen en voor vrouwen. Het kiesrecht was immers een van de middelen tot ont-plooiing van de vrijheid, de uitoefening van het kiesrecht was bij uitstek de handeling die het de individuele persoon mogelijk maakt burger te worden. Noch de sociaal-economische ongelijkheid, noch de machtsverhoudingen in het huwelijk konden hier iets aan afdoen. Sterker nog, als deze ongelijke verhoudingen de ontplooiing van het individu in de weg stonden, dienden zij gewijzigd te worden. Het is daarom niet vreemd, en evenmin geheel toevallig, dat we in het programma van de Vrijzinnig Democratische Bond, de partij waarin uiteindelijk de meeste links-liberalen samenkamen, naast algemeen mannenkiesrecht en sociale wetgeving, ook het vrouwenkiesrecht, de hervorming van het huwelijksrecht en de gelijkstelling der vrouw in de sfeer van de arbeid tegenkomen. De theorie van de produktieve deugd was daarentegen maar tot op zekere hoogte verenigbaar met de sociale en politieke gelijkstelling der geslachten.

Conclusie

Het nieuwe liberalisme ontwikkelde een conceptie van individualiteit die bijna geheel maatschappelijk bepaald was. Het kon niet meer uitgaan van een vooraf gegeven, vaste basis van het individu in de sfeer van arbeid en gezin. De maatschappij werd wezenlijk als een wordingsproces begrepen en het individu zelf ook, uiteraard binnen de grenzen van de toen mogelijke culturele verbeeldingskracht (men denke aan het 'debat' over de 'uraniërs'). Arbeidzaamheid en zedelijkheid, de grondslagen van de produktieve deugd, waren van uitgangspunten in resultaten veranderd.

De geschiedenis was van constitutionele politiek-sociale geschiedenis geworden. De sociale klassen die er nu waren, waren 'geen product der natuur maar van zekere vormen van maatschappelijk samenzijn'³⁰. De sociale structuur was tot op zekere hoogte maakbaar. Aan de andere kant zouden de markt en de concurrentie altijd blijven en moeten blijven. Maar juist daardoor werd de oude liberale vrijheidsleer nog onhoudbaar. De werking van de economische conjunctuur leidde er immers toe dat de ontwikkelingskansen van een individu afhingen van factoren waartegen zelfs de meest volmaakte produktieve deugd machteloos stond. Alleen sociale wetgeving kon dan uitkomst bieden.

De nieuwe visie op de verhouding tussen gemeenschap, staat en individualiteit was een politiek-theoretische. Maar de idee van de wording, van de 'veranderbaarheid' van het individu vond men ook buiten de sfeer van de politiek. Misschien zijn het slechts analogieën, vage verwantschappen: toch lijkt er een verband te bestaan: een soort

30 Treub, 'Staat en het eigendomsrecht', II, 78.

'vervaging' van de vaste grondslag waarop de individualiteit van de negentiende eeuw gestaan had, en daarmee ook een innerlijke verzwakking van de cultuur van het Nederlandse victorianisme.

Het hyper-individualisme in de literatuur en de kunst is vaak beschouwd als de antipode van het politieke engagement, Van der Goes als de tegenpool van Kloos. Men kan dat zo zien, maar ik vraag mij af of er niet tevens overeenkomsten zijn. Overeenkomsten die ik zou karakteriseren met de termen 'wording, transformatie'. Dat het streven naar een nieuwe synthese hiermee gepaard ging, het lijdt geen twijfel. Dat dat niet altijd lukte, evenmin. Dat zulks in de politiek tot geheel andere resultaten leidde dan in het culturele leven, ook niet. Maar een bepaalde, moeilijk definieerbare samenhang tussen al die transformaties, die was er wel.

Nederland en zijn liberalen hadden afscheid genomen van de agrarisch-ambachtelijke wereld van het derde kwart van de negentiende eeuw. De blik van de vooruitstrevende liberalen was, hoe kon het anders, voorwaarts gericht. Maar het had óók het moment voor een terugblik kunnen zijn.

Laat ik de blik nog eenmaal achterwaarts richten, in een poging te bepalen water tegen 1900 nu ten einde liep. Ten eerste een specifieke liberale visie op beschaving en politiek, die ik heb aangeduid als de doctrine van de produktieve deugd. Maar deze politieke visie maakte deel uit van een cultuur die een hoge mate van nuchtere soliditeit uitstraalde. Op het einde van de eeuw veranderden niet alleen de politieke opvattingen maar ook de levenswijze van de brede burgerij zelf.

De cultuur van de burgerij had in de dagen van Kappeyne en Van Houten iets statisch. Van Houten woonde in Den Haag naast Mesdag die gehuwd was met Sina, de oudere zuster van Van Houten. Misschien bestond er een zekere verwantschap tussen de burgerlijke soliditeit van Van Houtens liberalisme en de sfeer die men aantreft bij de schilders van de Haagse School. Een tijdgenoot plaatste eens Breitner tegenover Jacob Maris. Breitner dat was 'beweging', de dynamiek van de grote stad. Maris vertegenwoordigde daarentegen het 'nobeles evenwicht'³¹. De Haagse schilders leefden nog in een landelijke wereld. Wel was het een van hen, Paul Gabriëls, die als eerste in Nederland, het was in 1886, een spoortrein schilderde. Maar de aanstormende trein zinkt haast weg in de polder, het landschap en niet de machine beheerst het beeld. De sereniteit van de Haagse School paste op een bepaalde manier bij het liberalisme van de jaren zeventig. Beiden maakten zij in de jaren negentig plaats voor iets anders, iets nieuws.

Laat ik eindigen met een beeld. De *Nederlandsche Spectator* plaatste bij de dood van Jacob Maris, misschien de grootste der Hagens, een prachtige tekening: men ziet de massieve gestalte van Maris zelf, die gezeten is in het Hollandse landschap; het land is donker en vrijwel leeg, slechts aan de horizon zijn de silhouetten van enkele molens en een kerktoeren zichtbaar, en daarboven, driekwart van het beeld vullend, enorme wolkenpartijen, de beroemde wolken van Maris³².

31 G. H. Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de 19e eeuw* (Den Haag, 1903) 196-197.

32 *Nederlandsche Spectator*, 12 augustus 1899.

S. STUURMAN

Maris zelf zien we schuin op de rug, zijn blik is van de toeschouwer af gericht. Het is verleidelijk ons in te beelden dat hij terug kijkt, terug naar het weidse, agrarische landschap, terug de negentiende eeuw in.

Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling

P. DE ROOY

1 'De kleine geloven'

In zijn magnum opus *Op het breukvlak van twee eeuwen* tekende Jan Romein ons een bourgeoisie in verwarring. Oppervlakkig beschouwd beheerste deze klasse de winst- en verliesrekening van macht en moraal. Maar zowel van buitenaf als van binnenuit groeiden de bedreigingen, de opkomst van de onafhankelijkheidsbewegingen in de koloniale rijken en de arbeidersbeweging in alle landen van Europa. Daarmee verbonden vervaagden klassieke onderscheidingen als die tussen staat en maatschappij, privé en openbaar, zoals alle vanzelfsprekendheden werden aangetast. Alle vaste waarheden werden relatief; alle autoriteit die beruiste op traditie en verleden brokkelde af, waarmee ook de toekomst onzeker werd. Wanhopig was de bourgeoisie dan ook op zoek naar een nieuwe 'orde der dingen', die bovenal gestalte moest krijgen in een nieuwe sociale ethiek, waarin een oplossing werd gegeven voor de spanning tussen individu en gemeenschap.

In dit spanningsveld werden door Romein al diegenen gesitueerd, die met hun vaak hoogst eigenzinnige geloofjes beweerden een oplossing te hebben voor de grote problemen des levens en niet zelden ook voor de wereld daarna: de Spiritisten en theosofen, de astrologen en magnetiseurs, de vegetariërs en geheelonthouders en al die andere profeten, 'grote en kleine, gave en geschondene, begaafde en alleen maar listige. Éénogen die koning waren in het land der blinden of kwakzalvers in Luilekkerland'¹. Deze categorie nam in zijn visie een belangrijke plaats in, immers:

Er is wel geen indringender bewijs voor de fundamentele onzekerheid en onbevredigdheid van de geest van deze tijd dan dit salutisme en idealisme, dit haken naar heil en heiligheid².

Na deze krachtige opinies is de verdere analyse van 'de kleine geloven' echter merkwaardig ambivalent. Opvallend is bijvoorbeeld zijn mening dat het hier vooral ging om een verschijnsel in de bovenste lagen der maatschappij, terwijl zijn eigen gegevens laten zien dat het op alle lagen van de bevolking aantrekkingskracht uitoefende. Daarnaast is er het probleem van het verband tussen deze min of meer metafysische bewegingen en het meer of minder radicale sociale hervormingsstreven. Er zijn immers tal van mensen aan te wijzen die een en ander in zich wisten te verenigen, George Wallace en Annie Besant bijvoorbeeld. In Nederland was Troelstra enige tijd zeer geïnteresseerd in het spiritisme, en hij veronderstelde hiervoor ook een

1 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2 dln.; Leiden-Amsterdam, 1967) II, 223.

2 *Ibidem*, II, 227.